

درآمدی بر رابطه قرآن و علوم

درآمدی بر رابطه قرآن و علوم

علی رضایی بیرجندی

نیم نگاهی به قلمرو قرآن

قرآن کلام خدا و تجلی اسم جامع، محیط و اعظم حق تعالی است که همه اندیشه‌های حقیقت‌جو و ص: 29) قرآن («... کتاب انزلناه الیک مبارک لیدبروا آیاته و لیتذکر اولوالالباب» : خردورز را به دل سپاری فرا می‌خواند معجزه جاودانه رسول گرامی (ص) و تنها نسخه شفاف و فرجامین وحی آسمانی است که راه و رسم یا ایها الذین آمنوا استجیبوا لله و للرسول اذا دعاکم لما «: زندگی توحیدی و سعادت آفرین را به انسان می‌آموزد (انفال: 24) «... یحییکم

قرآن به عنوان پیام هدایت الهی برای انسان، همه ساحت‌های حیات مادی و معنوی را در برمی‌گیرد. در این کتاب جامع، تمام قلمروهای زندگی مادی و معنوی، فردی، اجتماعی، اخلاقی و حقوقی، دنیایی و آخرتی و جز آن، از آغاز آفرینش و مبدأشناسی تا مسیر و برنامه زندگی و سرمنزل نهایی، همه مورد توجه تشریح الهی است. فضای بی‌کران معارف قرآن در راستای رسیدن انسان‌ها به کمال، از جنین تا جنان و از ملک تا ملکوت و از ذره تا کهکشان را فرا می‌گیرد و در یک کلام، همه لوازم هدایت و تربیت انسان (نحل: 89) «... و نزلنا علیک الكتاب تبیاناً لكل شیء» : را در خود نهفته دارد

در قرآن و روایات¹ جایگاه علم

از سوی دیگر، قرآن با برابر نهادن علم و برهان قطعی عقلی با وحی و نبوت آسمانی و نیز هدایت و نیز³ در جهت کشف حقایق و شناخت معارف و ارائه سه طریق به سوی مطلق علم² شهود عرفانی سرزنش کسانی که بدون بهره‌مندی از یکی از این راه‌ها به مجادله برمی‌خیزند (و من الناس من یجادل فی الله بغیر علم و لا هدی و لا کتاب منیر) (حج: 22) و همچنین با تکیه بر منابع شش‌گانه شناخت و دعوت ضمنی به لزوم به کارگیری آن‌ها، و نیز دعوت انسان‌ها به مطالعه آیات آفاقی و انفسی، به عنوان ضمن ایجاد⁵ و نکوهش جهل و جاهلان،⁴ مهم‌ترین راه شناخت خدا، و با تکریم و بزرگداشت مقام علم انگیزه برای کسب علم و معرفت، رویکرد علمی خود را نیز نمایان ساخته است

در احادیث متعددی قرآن به عنوان کتاب حاوی علم و اخبار و هر آنچه در جهان رخ داده و خواهد بنابراین، یکی از ویژگی‌های⁷ مطرح می‌شود، هرچند خرد آدمیان قادر به درک همه این علوم نباشد⁶ داد ممتاز و منحصر به فرد قرآن کریم، عمق و ژرفای شگفت‌آور آن است؛ چنان‌که قرآن ناطق، امام علی و تاریخ نشان داده است که راز جاودانگی و ماندگاری قرآن در «و بحرا لا یدرکُ قعره» (ع) درباره آن فرمود جاری زمان، تازگی و طراوت همیشگی آن برای افکار و اندیشه‌های بشر همین عمق و ژرفای آن است که همچون دریای بی‌کران، غواصان فکر و فهم را در خود می‌پذیرد و هیچ‌گاه به نقطه پایان نمی‌رساند.

راز این حقیقت با عنایت به تشابه تجلی با تجلی‌کننده روشن می‌شود. قرآن تجلی خداست و مخاطب آن فطرت زوال‌ناپذیر آدمی در هر عصر و نسل و نژاد. بدین‌روی، پیام‌های قرآن در بردارنده محتوایی ژرف، فرازمانی، فرامکانی و جهان‌شمول هستند. از سوی دیگر، در چند قرن اخیر و در پی رشد چشمگیر علوم صورت گرفته است. «علم» تجربی در غرب، بیش‌ترین معارضه با کتاب‌های آسمانی و متون دینی به نام با التفات به بخش‌های گوناگون علوم، از اخترشناسی کوپرنیک و زیست‌شناسی داروین گرفته، تا روان‌شناسی فروید، ادعا بر این بوده که برخی اکتشافات علمی، بعضی از آموزه‌های بنیادین کتاب‌های آسمانی را ابطال و یا - دست کم - تضعیف می‌کنند و این ادعا موجب شد که جمعی به جدا کردن کامل حوزه‌های علم و کتاب‌های آسمانی روی آورند؛ مانند نظریات کانت، اگرستانسیالیست‌ها و پوزیتیویست‌ها، و عده‌ای دیگر به توجیه و تأویل گزاره‌های متون دینی پرداختند تا بدین‌وسیله، از بی‌اعتباری قطعی آن‌ها و سرخوردگی متدینان جلوگیری کنند. در جهان اسلام نیز یکی از پرسش‌هایی که در ارتباط با قرآن مطرح شده مسأله رابطه قرآن به عنوان آخرین و کامل‌ترین هدیه آسمانی و علوم، یعنی محصول تلاش فکری اندیشمندان جهان، اعم از علوم انسانی و علوم طبیعی است که از مدت‌ها پیش، ذهن و فکر فرهیختگان را به خود مشغول ساخته و در عمل، افراط و تفریط‌هایی را در پی داشته و در بسیاری⁸ است، به گونه‌ای که برخی بیش از سیصد آیه قرآن را با علوم تجربی تطبیق کرده‌اند موارد، ادعای ارتباط تنگاتنگ قرآن را با علوم نموده‌اند و برخی دیگر هر نوع ارتباط قرآن با علوم را منکر دانسته‌اند. گرچه بی‌انصافی «تفسیر به رأی» شده و برداشت مطالب علمی از قرآن را تحمیل بر قرآن و است اگر تلاش‌های خالصانه و اعتدال‌گرایانه‌ای که از سر دین‌داری و عشق خالصانه به ساحت قرآن و حس دفاع از حریم آن و یا در جهت اثبات اعجاز علمی آن صورت گرفته است، نادیده انگاشته شود، اما به هر حال، مسأله رابطه قرآن و علوم مشکلی جدی است و در این باره سوالات و پرسش‌هایی اساسی مطرح می‌باشند.

این سوالات و نظایر این‌ها در زمینه برداشت گزاره‌های علمی از قرآن و زبان‌شناسی و نیز انتظار از قرآن و قلمرو آن و همچنین بحث‌های دیگری که در این زمینه مطرح هستند، نیازمند کاوش مستقلی می‌باشند که با استفاده از عقل و منطق و نیز به دور از هرگونه علم‌زدگی و پرهیز از قشریگری و مسائل «هرمنوتیک» ظاهرنگری و با جمع‌آوری دیدگاه‌های دانشمندان و نظریات جدید معاصر در مورد

زبان‌شناسی، تدوین اصول و مبانی روش تفسیر صحیح از متن جاودانه قرآن را ضروری می‌نمایند تا به عنوان مبنایی برای تمامی گروه‌های پژوهشی، قرآنی علمی در جهت برداشت‌های صحیح و مستند از قرآن و نیز معیاری برای سنجش و ارزیابی تحقیقات محققان مورد استفاده قرار گیرد و در نهایت، در بالندگی معرفت دینی و علمی و کشف حقیقت مؤثر بوده و پاسخی برای چالش‌ها بین برخی از دستاوردهای علمی و باورهای قرآنی باشد. بحث درباره خلقت و تکامل انسان که منشأ آن را نه از خاک، که حقایق آسمانی را عامل سرکوب امیال «روان‌کاو فرویدی» بلکه از حیوان انسان‌نما می‌داند و نظریه انیشتین «نسبیت» دانسته، حقانیت آن را مخدوش می‌سازد و نظریه کیهان‌شناسی نیوتن ماکس پلانک و با تلقی جدید از علیّت و زمان که نحوه ارتباط خداوند با جهان را متحوّل می‌نماید و نیز پیشرفت‌های که نگرش انسان‌شناسی قرآن را DNA جدید رایانه‌ای و هوش مصنوعی یا کشف مولکول‌های نمونه‌هایی هستند که راه حل‌ها و پاسخ‌هایی درخور را طلب می‌کنند⁹ مخاطره‌آمیز می‌نماید؛

راز ماندگاری قرآن

اما بدون تردید، به عنوان یک اصل موضوعی و مسلّم، پذیرفته شده است که قرآن کریم تنها نسخه بی‌بدیل وحی الهی است که از تحریف و تصرف بشری محفوظ مانده؛ اگرچه نقش اصلی و اساسی آن هدایت انسان و رساندن او به معارف حقیقی است و نازل شده تا آنچه را انسان‌ها در راه تکامل حقیقی، که همان تقرب به خدای متعال است، نیاز دارند به آن‌ها بیاموزد. این کتاب سترگ، با آن که کتاب فیزیک، کیهان‌شناسی، زمین‌شناسی و مانند آن نیست و نیز در صدد بیان مسائل علمی نمی‌باشد، با این همه نه تنها با حقایق علمی و یافته‌های قطعی علمی (که به قطع عقلی برمی‌گردند) تعارضی ندارد، بلکه اگر تعارضی هم به چشم می‌خورد، ابتدایی و بدوی است و با دقت و تأمل رفع می‌شود. قرآن حاوی که به صراحت یا ظهور¹⁰ گزاره‌هایی از علوم نیز می‌باشد و نکات علمی بسیاری را مطرح ساخته است قابل برداشت می‌باشند و با تازه‌ترین قوانین و نظریات اثبات شده علمی هماهنگی دارند؛ برای نمونه، و زوجیت¹³ لقاح گیاهان¹² حرکت کوه‌ها و زمین،¹¹ می‌توان به مواردی همچون حرکت خورشید، اشاره کرد¹⁵ حرمت گوشت خوک و خون¹⁴ آن‌ها.

این مفاهیم بیانگر واقعیت هستند، نه این که طبق فهم و عرف زمانه ارائه شده باشند و مدار برداشت از قرآن بر محور کشف قصد و اراده الهی از آیات قرآن و معناداری و فهم‌پذیری متن آن است که عقل، سنت و منش پیامبر و امامان معصوم؛ و سیره جاری مسلمانان شاهد و گواه آن می‌باشد.¹⁶ نصّ وحی، افزون بر این، اعتقاد به فهم‌ناپذیری قرآن با توصیف‌هایی که در آیات وحی برای قرآن آمده، مانند هدایت، موعظه، ذکر، شفا و نور ناسازگار می‌باشد. بر این اساس، تفسیر وسیله‌ای برای نزدیک شدن و کشف معانی و مدلولات قرآن و فهم آن است و شرط انتساب سخنی به قرآن، آن است که به گونه‌ای

روشنند از متن قرآن کشف شود و نحوه استناد آن به متن نشان داده شود؛ زیرا قرآن اگرچه به هدف فهم مردم نازل شده، اما در عین حال، کتابی در نهایت فصاحت و بلاغت و شیوایی و مشحون از کنایه، استعاره، تمثیل، تشبیه، اشاره، رمز و بدایع ادبی است و نیز به اقتضای فرایند نهضت اسلام و شکل‌گیری جامعه اسلامی عصر پیامبر (ص) نازل شده و فهم آن مستلزم آگاهی نسل‌های بعدی از فضاهای نزول آیات و آگاهی از قراین پیوسته و ناپیوسته متن قرآن می‌باشد.

بنابراین، پژوهش و دستیابی به مفاهیمی که در حوزه علوم گوناگون در قرآن کریم بیان شده‌اند، نیازمند کاوش‌های عمیق و وسیع و روشمندی است که علاوه بر اتقان، به واژه‌ها و الفاظ بسنده نکند، بلکه در معنا و مفهوم واژه‌ها، عبارت‌ها و پیام‌های قابل استفاده دقت شود و پس از مقایسه با اصول و بدیهیات عقلانی و احراز عدم مخالفت با آن‌ها با سایر گزاره‌های یقینی قرآنی، مورد استفاده قرار گیرد.

و این مهم جز از عهده قرآن‌پژوهان ژرف‌اندیش و متخصص در گرایش‌های علمی ساخته نیست؛ کسانی که از هرگونه افراط و تفریط و نیز سطحی‌نگری و خودباختگی به دور بوده و از هرگونه تحمیل مطالب بر قرآن برحذر باشند و حریم قرآن، این آخرین سروش آسمانی را که از ابعاد گوناگون مانند فصاحت، بلاغت، محتوای عالی، اخبار غیبی و علمی معجزه می‌باشد، حفظ کنند؛ زیرا هرگونه تساهل و تسامح در محمد: (24) «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» :فهم این متن مقدس، درخور سخت‌ترین نکوهش‌هاست (روشن است که استخراج مفاهیم علمی قرآنی بر اساس اصول و مبانی شناخته شده تفسیری و نیز اصول و مبانی شناخته شده علمی، تلاش عمیق و همه‌جانبه این‌گونه متخصصان را می‌طلبد. علاوه بر این، حقایق هزار لایه قرآن بر بال اندیشه و جان همگان فرود نمی‌آید و راه‌یابی به کنه و باطن آن ویژه واقعه: (79) و نیز علاوه بر محکمت، متشابهاتی دارد که) «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» :صافی‌ترین جان‌هاست و ما يعلمُ تأويله إلا اللهُ و «:هضم آن درخور اندیشه فرهیختگان و نخبگان بشری و راسخان در علم است آل عمران: (7) و دیگران از پرتو نور وجود ایشان می‌توانند از این فیض سرمدی بهره‌مند) «الراسخون فی العلم» گردند.

چند نکته

در این‌جا، تذکر چند نکته ضروری می‌نماید:

قرآن کریم اگرچه به هدف فهم مردم از سوی خدای سبحان در قالب زبان مفاهمه عربی نازل شده و 1. زبان آن عرفی است، با همان ویژگی وجود کنایه، استعاره، مجاز و... در آن ولی با همه این‌ها، وحی است و تو در تو و رازآلود، و نمودهایی از زبان رمزی، علمی و ادبی نیز در خود دارد. انسان‌ها در حد وسع خود می‌توانند از آن بهره بگیرند و آن را کشف کنند. تاریخ طولانی تفسیر، که با صبغه‌های گوناگون به

نگارش درآمده و قطعا هر تفسیر نکاتی در خود دارد که دیگری فاقد آن است، شاهد گویایی بر این ادعاست. از این‌رو، ضمن احتیاط کامل و دقت در صحت و اتقان برداشت‌ها، نباید از شائبه تفسیر به رأی بلکه اهل فن در هر رشته‌ای باید با جرأت و شهامت با قرآن سخن بگویند و سوالاتشان¹⁷ واهمه داشت، را مطرح کنند و با عقلانی‌تر کردن انتظاراتشان، پاسخ دریافت دارند.

2. لازم است محققان «رابطه قرآن و علوم» با عنایت به عظمت قرآن کریم و حساسیت موضوع. نازک‌اندیش توجه داشته باشند که وحی قطعی مطابق با واقع و نفس‌الامر را نباید با علوم ظنی متغیر انطباق داد؛ زیرا پیامدی جز قرار دادن قرآن در معرض وهم و شک و از حجیت انداختن این سند قطعی آسمانی ندارد. از این‌رو، باید از هرگونه برداشت از قرآن بدون در نظر گرفتن قراین عقلی و نقلی و هر نوع تحمیل نظریه بر قرآن و تأویل‌های غیر معتبر و نیز تفسیر قرآن به وسیله علوم ظنی، که اگرچه اطمینان‌آور است اما احتمال مقابل به صفر نمی‌رسد - چنان‌که بیش‌تر مسائل اثبات شده علوم تجربی از این قبیلند - بپرهیزند.

تنها باید با استناد به مطالب قطعی علوم به فهم کامل‌تر و جامع‌تر قرآن پرداخت؛ علمی که علاوه بر تجربه و آزمایش، که اطمینان به آن از طریق تعمیم استقرای ناقص به دست می‌آید، با برهان عقلی نیز اثبات شده باشد و نیز با ظاهر آیات قرآن و معنای لغوی و اصطلاحی واژه‌ها و قراین عقلی و نقلی هماهنگ باشد. و حقایق مجهول این کتاب آسمانی را کشف کنند و در اختیار حق‌جویان قرار دهند. و در صورت تأیید نشدن فرضیه‌ای از علوم تجربی با دلایل قطعی و در عین حال، موافقت آن فرضیه با ظواهر قرآن، می‌توان آن را در حد احتمال ذکر کرد.

• پی‌نوشت‌ها

1- علم به معنای آگاهی و دانستن در مقابل جهل و نادانی کاربردهای گوناگونی دارد؛ از جمله: اعتقاد - یقینی مطابق با واقع در برابر جهل بسیط و مرکب؛ مجموعه قضایایی که مناسبتی بین آن‌ها در نظر گرفته شده؛ مجموعه قضایای کلی، اعم از حقیقی و اعتباری؛ و مجموعه قضایای کلی حقیقی، حسی و و در عرصه رابطه قرآن و علوم، علم به معنای علم تجربی، اعم از انسانی و (Science). تجربی طبیعی، در نظر گرفته می‌شود که شامل مسائل هستی‌شناسی، ریاضیات، هندسه، جامعه‌شناسی، زیست‌شناسی، مفاهیم طبیعی، کیهان‌شناسی، حقوق، پزشکی، گیاه‌شناسی، تاریخ و مدیریت می‌شود.

2- عبدالله جوادی آملی، علوم انسانی - اسلام و انقلاب فرهنگی، ص 58 - 2

3- محمدحسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ج 28 ص 212 - 3

به صورت‌های گوناگون 750 بار در قرآن تکرار شده است. علامه طباطبائی در این باره «علم» ماده 4- قرآن در اسلام، ص («تجلیل و تمجیدی که قرآن از علم و دانش نموده، در هیچ کتاب آسمانی دیگر یافت نمی‌شود» :می‌فرماید 92).

5- 11 . مجادله:

6- الرد الی الكتاب و السنّة و أنّه لیس شیء من الحلال و الحرام و « محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج 1 ص 59 باب 6- «.جميع ما يحتاج الناس اليه الا و قد جاء فيه كتاب او سنّة

7- همان، ج 1 ص 60 ج 7 ص 158-

8- محمدعلی رضایی اصفهانی، اعجاز علمی قرآن، ج 1 ص 15-

9- عبدالحسین خسروپناه، کلام جدید، ص 335 با تلخیص-

10- برخی از فرهیختگان مسلمان اعتقاد دارند که همه علوم و معارف بشری از ظواهر آیات قرآن به دست می‌آیند. برای نمونه، می‌توان به امام محمد غزالی، امام فخر رازی، محمدبن ابی الفضل المرسی، بدرالدین زرکشی، جلال‌الدین سیوطی، محمد بن احمد اسکندرانی، از قدما و همچنین عده‌ای از متأخران همچون شیخ محمد عبده شاگرد برجسته سید جمال‌الدین اسدآبادی، و طنطاوی و کواکبی و استاد جوادی آملی - البته با تبیین‌های مختلف - اشاره کرد و نیز دینورت، دانشمند اروپایی که واجب است اعتراف کنیم که علوم طبیعی، فلکی، فلسفه و ریاضیات، که در اروپا اوج گرفت، عموماً از قرآن اقتباس شده است، بلکه « می‌گوید «(اروپا شهری برای اسلام است. (سید علی‌اکبر صداقت، کتاب قرآن و دیگران، با مقدمه دکتر بهشتی، قم، چاپ و نشر روح، ص 22

11- 38 - 41 .یس:

12- 89 .نحل:

13- 22 .حجر:

14- 36 .یس:

15- 173 .بقره:

16- فخر رازی 14 آیه از قرآن را به عنوان دلیل فهم‌پذیری آن ذکر می‌کند. (التفسیر الکبیر، ج 2 ص 3).

17- امام خمینی (ق)- یکی از حجب، که مانع از استفاده از این صحیفه نورانیه است، اعتقاد به آن است که جز آن که مفسرین نوشته یا فهمیده‌اند کسی را حق استفاده از قرآن نیست و تفکر و تدبّر در آیات

شریفه را به تفسیر به رأی، که ممنوع است، اشتباه نموده‌اند و به واسطه این رأی فاسد و عقیده باطله، قرآن شریف را از جمیع فنون استفاده عاری نموده و آن را به کلی مهجور نموده‌اند. (آداب الصلاة، ص 110).